

MAGNA HUNGARIA NYOMÁBAN – BASKÍROK ÉS MAGYAROK

Baskíria és a baskír nép szerepe
a magyarok korai történetében

TRACING MAGNA HUNGARIA – BASHKIRS AND HUNGARIANS

The role of Bashkiria and the Bashkir people
in the early history of the Hungarians

Szerkesztők

KLIMA LÁSZLÓ – TÜRK ATTILA

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Régészettudományi Intézet

Martin Opitz Kiadó

HUN-REN Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Magyar Őstörténeti Kutatócsoport

BUDAPEST 2024

A kötet a PPKE-BTK-KUT-23-3 számú projekt,
a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
és a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont támogatásával készült.
A grafikai munkát a PPKE BTK Mester és Tanítvány Kiválósági Program 2023 támogatta.

PÁZMÁNY PÉTER
KATOLIKUS EGYETEM

HUN
REN

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT

PAPCSÁK
ÜGYVÉDI IRODA

A kötet megjelenését támogatta a Papcsák Ügyvédi Iroda.

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai
Archaeological Studies of PPCU Institute of Archaeological Sciences
Volume 32

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok
Volume 10

© A szerzők

© Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Régészettudományi Intézet

© HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Magyar Őstörténeti Kutatócsoport

© Martin Opitz Kiadó

ISBN 978-615-6388-84-1

HU-ISSN 2786-1538 (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia)

HU-ISSN 2064-8162 (Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok)

DOI: [10.55722/Arpad.Kiad.2024.10](https://doi.org/10.55722/Arpad.Kiad.2024.10)

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet, illetve annak részeit tilos reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni,
bármilyen formában vagy eszközzel – elektronikus úton vagy más módon – közölni a kiadó engedélye nélkül.

Felelős kiadó
Major Balázs

Grafikus: Óvári Péter

Borító: auri grafika
Tördelés és layout: Váczi Gábor

TARTALOM

TÖRTÉNELEM ÉS HISTORIOGRÁFIA

SUDÁR BALÁZS

- A baskír-kérdés a magyar őstörténet-kutatásban 7
The Bashkir question in the research of early Hungarian history 18

GYÓNI GÁBOR

- A baskír–magyar problematika az oroszországi historiográfia tükrében 19
Башкиро-мадьярская проблематика в зеркале российской историографии 30

POLGÁR SZABOLCS

- A Kárpát-medence és a Volgai Bulgária kereskedelmi és kulturális kapcsolatai
a honfoglalás után 31
Trade and cultural contacts between the Carpathian Basin and Volga Bulgaria
(10th–13th Centuries AD) 44

UHRIN DOROTTYA

- Magna Hungaria* a 13. századi koldulórendi követek szemében 45
Magna Hungaria from the perspective of mendicant envoys 54

NYELVÉSZET

AGYAGÁSI KLÁRA

- A baskír nyelv helye a török nyelvek között, és a baskír nyelv volgai bulgár kapcsolatai 55
Место башкирского языка среди тюркских языков, возможные контакты
башкирского языка с волжско-булгарским языком 70

NÉPRAJZ

DALLOS EDINA

- A baskír hiedelmek és Ibn Fadlān 73
The first detailed record of Bashkir beliefs – Ibn Fadlān 922 80

SOMFAI KARA DÁVID

- Baskurt (baskír) epikus hagyomány (*kuba-jur*) 81
Baskurt (Bashkir) epic tradition (*kuba-jur*) 97

SOMFAI KARA DÁVID – AGÓCS GERGELY

- Baskurt népzene és néptánc 153
Bashkir Folk Music and Folk Dances 180

JULIJA ABSZALIMAJOVA – ANASZTÁZIA VERESS – EDUARD HABIBULLIN – RAFIL ASZILGUZSIN –
SZIRÁKI ZSÓFIA – FEHÉR TIBOR – JÁVORSZKY BALÁZS – NÉMETH ENDRE

- A keleti magyarok nyomai a baskír hagyományban 181
Traces of the Eastern Hungarians in the Basques: Genetics and folklore 199

ARCHEOGENETIKA

NEPARÁCZKI ENDRE

- Az Árpád-ház és a honfoglaló magyarság archeogenetikai adatokkal kimutatott kapcsolata
a Volga–Káma vidék népeivel 201
The archaeogenetic link between the Árpád dynasty and the Hungarian conquerors
to the population of the Volga–Kama region 205

NÉMETH ENDRE – PÁSZTORY ÁDÁM – FEHÉR TIBOR

- A magyarok eredete az N-B539 marker tükrében 207
The origin of the Hungarians in the light of the N-B539 marker 228

RÉGÉSZET

TÜRK ATTILA – KIM IGOR KONSZTANTYINOVICS – VJAZOV LEONYID ALEKSZANDROVICS – ÓVÁRI PÉTER

- Baskírföld és a Dél-Urál régészetének aktuális helyzete a magyar őstörténet szemszögéből 229
Recent results of research on the early medieval archaeology of Bashkortostan
and the Southern Urals. A comprehensive overview from the perspective of early
Hungarian history 252

AZ ÁRPÁD-HÁZ ÉS A HONFOGLALÓ MAGYARSÁG ARCHEOGENETIKAI ADATOKKAL KIMUTATOTT KAPCSOLATA A VOLGA–KÁMA-VIDÉK NÉPEIHEZ

NEPARÁCZKI ENDRE*

Absztrakt: A magyarság eredetének és korai történetének kutatása rendkívül széles körű hazai és nemzetközi figyelemnek örvend. A dinamikus technikai fejlődésnek köszönhetően az utóbbi évtizedben a korai magyarság és a kiemelt családok eredetének vizsgálatába az archeogenetika is bekapcsolódott. A történeti népségek – elsősorban a honfoglaló magyarság – archeogenetikai elemzése kimutatta azokat a földrajzi régiókat, ahol az egykor élt különböző népcsoportok szerepet játszhattak a magyarság etnogenezisében. Ezen területek egyike már régóta a figyelem középpontjában áll (Urál hegység környezete), viszont a másik két régió (Belső-Ázsia és a Kaukázus előtere) a bioarchaeológiai kutatásoknak köszönhetően került vissza a társtudományok homlokterébe. A populációgenetikai analízisek mellett az elmúlt években a kutatások másik fő irányvonalát államalapító dinasztiánk, az Árpád-ház eredetének vizsgálata jelentette az úgynevezett Y-kromoszómás haplocsoport és teljes genom-elemzések segítségével. Tanulmányomban – a tanulmánykötet tematikájához igazodva – hangsúlyozom azokat a pontokat, amelyek a Volga–Káma-vidék népeihez kapcsolják mind a népséget, mind az államalapító dinasztiát.

Kulcsszavak: archeogenetika, honfoglalás kori népség, Árpád-ház, Volga–Káma-vidék

AZ ÁRPÁD-HÁZ GENETIKAI KAPCSOLATAINAK VIZSGÁLATA

A középkori Magyarország egyik legfontosabb szakrális és hatalmi központja Fehérvár volt. A város királyi bazilikájában a 16. századig számos uralkodókat koronázták meg és temették el.¹ Az első keresztény magyar király, Szent István alapította és építette Fehérváron a Szűz Mária prépostsági templomot. A templomban először fiát, Szent Imre herceget helyezték végső nyugalomra, majd végakarata szerint államalapító királyunkat is ide temették el. Szent István uralkodásától kezdve a koronázási ékszereket Székesfehérváron őrizték, amelyekkel itt lehetett az új magyarországi királyt megkoronázni.²

A bazilika pusztulása a 16. században kezdődött meg, miután a törökök elfoglalták Magyarország középső részét és a bazilikát is kifosztották. A 19. század közepére már nem maradt felszíni nyoma az épületegyüttesnek, és napjainkban is csak az alapjai rajzolódnak ki a Nemzeti Romkertben.³

A lelőhely feltárása a 19. században kezdődött meg. 1848-ban kútház építése közben sírokat bolygattak meg, ezt követően tárta fel Érdy János az egyetlen, az utókorra maradt Turul-nemzetséghez tartozó király, III. Béla és felesége Antiochiai Anna temetkezéseit, többnyire elsődleges helyzetükben.⁴

* Magyar Természettudományi Múzeum, 1083 Budapest, Ludovika tér 2-6.; Szegedi Tudományegyetem Genetikai Tanszék, 6726 Szeged, Közép fasor 52. email: neparaczki.endre@nhmus.hu

¹ ENGEL 1987; ÉRY 2008, 15.

² BÓNIS 1967; GYÖRFFY 1977, 316–321; FÜGEDI 1984; ENGEL 1987; KRISTÓ–MAKK 1996.

³ ÉRY 2008, 15.

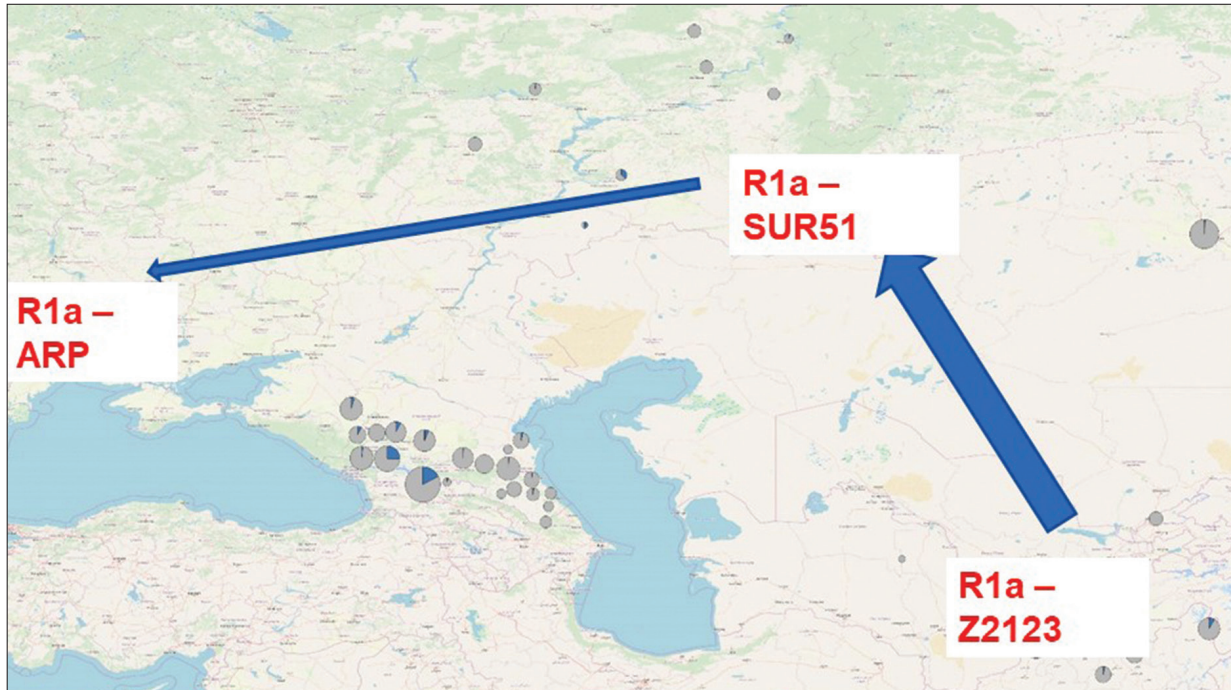
⁴ ÉRY 2008, 15–19.

A kutatások 2014-ben új lendületet kaptak, amikor elindult a Turul-nemzetség genetikai vizsgálata, melyet ezeken a maradványokon kezdtek meg. Ezen kutatás során klasszikus molekuláris biológiai módszerekkel sikeresen meghatározták III. Béla földi maradványaiból az Árpád-házra jellemző genetikai csoportot (R1a), és azonosítottak még egy Árpád-házhoz tartozó férfi vázat.⁵ 2020-ban megjelent publikációkban immár újgenerációs módszerekkel jellemeztük azt a férfi kromoszómaszakaszt, amelyen egészen pontosan meghatároztuk a bármely más Árpád-házi családtag leírására alkalmas, úgynevezett R1a-ARP markerszettet. Továbbá, ebben a kutatásban ma élő emberek genetikai vizsgálatával modelleztük, hogy mely útvonalon terjedhetett el az Árpádokra jellemző férfi ágú genetikai csoport.⁶

A férfi ágú genetikai csoportok leszármazásának szemléltetésére szolgál az ún. filogenetikai fa. Ennek segítségével minden ma élő férfi besorolható, és az időben előre haladva ezek a csoportok egyre jobban szétágaznak, mint a fa ágai. A Turul-nemzetség az R1a csoportba tartozik, mely Kr. e. 3500 környékén két nagyobb ágra válik: egy európai és egy ázsiai elterjedést mutató részre. Az Árpádok az ázsiai ágba tartoznak.

Ahogy egyre feljebb megyünk a fán, egyre vékonyabb ágakról beszélünk, azaz egyre specifikusabb csoportot határozunk meg. Az Árpádok az R1a ázsiai ágán belül a körülbelül Kr. e. 2500 körül kialakult úgynevezett preszkíta ágba tartoznak, és ha ezen belül is megvizsgáljuk a markereket, akkor az Y2632 jelzésű csoporthoz jutunk, amely a ma élő tatárookra és baskírookra a legjellemzőbb. Azonban az Árpádok a baskír-specifikus SUR51 csoportról elválnak és új csoportot alkotnak, amelyet az Árpádok után ARP-nak nevezünk el.

Az adatokat térképre vetítve a következő kép rajzolódik ki előttünk (*1. ábra*): az R1a-Z2123 csoportjából leválik a Volga–Káma-vidéken élő baskírokra jellemző R1a-SUR51, amiből leágazik a Turul-nemzetségre jellemző R1a-ARP csoport.

1. ábra. Az Árpád-házra jellemző R-ARP elterjedési útvonala recens mintákkal összehasonlítva

Fig. 1. Distribution path of R-ARP of the Árpád House compared to recent samples

⁵ OLASZ ET AL. 2019.

⁶ NAGY ET AL. 2021.

Keyser és munkatársai Tamirín Ulán Hosú temetőjében ázsiai hunokhoz kötött mintákat szekvenáltak klasszikus módszerekkel. Ezt követően eredményeiket összevetették a nemzetközi adatbázisokban talált mintákkal, és haplotípus-egyeztést írtak le ázsiai hun minták és az Árpád-ház között.⁷

Ez alapján és az ázsiai hunokkal kapcsolatos eddigi genetikai adatok ismeretében,⁸ ha az archaikus mintákat is figyelembe vesszük, az úgynevezett BMAC-kultúra⁹ tagjaiban jelenhetett meg az a férfi csoport,¹⁰ amiről tudjuk, hogy a vaskorig hozzájárult előbb az ázsiai szkíták, majd az ázsiai hunok genetikai összetevőjéhez. Ez a vonal az európai hunok megjelenésével juthatott a Volga–Káma vidékére, ahonnan az Árpád-házzal bizonyítottan megjelent a Kárpát-medencében.

A HONFOGLALÓ MAGYARSÁG GENETIKAI KAPCSOLATAINAK VIZSGÁLATA

A honfoglaló magyarság – a honfoglalás korában a Kárpát-medencébe érkező „elit” népesség – genetikai vizsgálata során is arra jutottunk, hogy az általunk vizsgált populáció anyai vonalainak összességéhez a ma élő népességek közül a volgai tatárok, míg a férfi vonalak összetételét vizsgálva a baskírok hasonlítotak a legjobban.¹¹ Meg kell jegyezni, hogy a korábban megjelent publikáció idején a baskírok anyai ágú, teljes mitogenom összetételéről nem volt adat, és a volgai tatárok férfi ágú Y-kromoszóma összetételének megoszlásáról sem állt még rendelkezésre közölt eredmény.

A honfoglalók lehetséges baskíriai kapcsolatának vizsgálata nem újkeletű a történettudományban.¹² A honfoglalók baskír kapcsolatait erősítik azok az arab források (al-Masudi, al-Qazwini, al-Balhi, al-Istahri és Abu Hamid al-Garnati), amelyekben a magyarokat a baskírokkal azonosítják. Emellett korábbi kutatások szerint a honfoglaló magyarság legalább két törzsének neve (Gyarmat, Jenő) a baskír törzsrendszerben is megtalálható. Továbbá a Juliánusz barát által felkeresett Magna Hungaria is Baskíria területén található. A genetikai adatok összeegyeztethetők a vonatkozó történettudományi eredményekkel, és a baskír–honfoglaló kapcsolat feltételezése helytálló lehet.

A volgai tatár kapcsolat az onoguroktól származhat. A területen a 8. században volgai bolgárok (onogurok) keveredtek a helyi finnugor-szkíta őslakosokkal. Az általunk leírt genetikai kapcsolaton kívül szintén találunk olyan történettudományi, nyelvészeti hipotéziseket, amelyek kapcsolatot feltételeznek a két népesség között (pl. a magyarok idegen elnevezését az onogurból származtatják, török jövevényszavainkat pedig a bolgár jellegű őtörökből).¹³

A korábbiakhoz képest nagy előrelépést jelentettek a teljes genom-vizsgálatok, és az eredmények összetett statisztikai kiértékelése. A honfoglaló magyarság teljes genom-összetétele alapján a mai népességek közül legnagyobb hasonlóságot a baskírokkal, a szibériai és volgai tatárokkal mutatja, az ősi népességek közül pedig az ázsiai szkítákkal.¹⁴

A leszármazási viszonyok vizsgálata azt mutatja, hogy a honfoglaló elit jelentős része legközelebbi nyelvrokonainkkal a manysikkal (vogulok), a szamojéd nyelvű nganaszanokkal, szölkupokkal és enyeckekkel közös ősökre vezethető vissza, és ezek közül legutoljára a manysiktól válhattak külön.

⁷ KEYSER ET AL. 2021.

⁸ GNECCHI-RUSCONE ET AL. 2021; JEONG ET AL. 2020.

⁹ Az ókori baktriai magaskultúráról részletesebben: DANI–MASSON 1992; HARMATTA–PURI–ETEMADI 1994.

¹⁰ NARASIMHAN ET AL. 2019.

¹¹ NEPARÁCZKI ET AL. 2018, 2019.

¹² Összefoglalóan pl. TÓTH 2015.

¹³ Összefoglalóan pl. TÓTH 2015.

¹⁴ MARÓTI ET AL. 2022.

A legnagyobb felbontású genom-modellek arra utalnak, hogy valóban létezhetett egy proto-ugor népesség, amely a késő bronzkori mezsovkai kultúra népességének és a nganaszanok őseinek keveredésével jött létre valahol az Urál és az Altaj közötti erdős sztyeppe zónájában. Ez a proto-ugor népesség a vaskorban az ázsiai szkíták egyik csoportját alkothatta. A honalapító magyar elit jelentős részéből azonban teljesen hiányzott a proto-ugor örökség. A honfoglaló elit hun vagy avar leszármazottnak mutatkozik, különböző mértékű iráni (alán) és helybeli (Kárpát-medence) keveredéssel.¹⁵

IRODALOM

- DANI–MASSON 1992: Dani, A. H. – Masson, V. M. (eds.): *History of Civilizations of Central Asia, volume I: The Dawn of Civilization: Earliest Times to 700 B. C.* Unesco Publishing. Paris 1992. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000094466>
- BÓNIS 1967: Bónis Gy.: Székesfehérvár, az Árpád-ház székhelye. In: Kralovánszky A. (szerk.) *Székesfehérvár évszázadai I. Az államalapítás kora.* István király Múzeum közleményei A. sorozat 13. Székesfehérvár 1967, 49–61.
- ENGEL 1987: Engel P.: Temetkezések a középkori székesfehérvári bazilikában. *Századok* 121 (1987) 613–637.
- ÉRY 2008: Éry K.: Kutatástörténet. In: Éry K. (szerk.): *A Székesfehérvári királyi bazilika embertani leletei 1848–2002.* Budapest 2008, 15–30.
- FÜGEDI 1984: Fügedi E.: A magyar király koronázásának rendje a középkorban. In: Székely Gy. (szerk.) *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Budapest 1984, 255–273.
- GNECCHI-RUSCONE ET AL. 2021: Gnechi-Ruscione, G. A. et al.: Ancient Genomic Time Transect from the Central Asian Steppe Unravels the History of the Scythians. *Science advances* Vol. 7, Issue 13., 14 pp. https://www.researchgate.net/publication/350421677_Ancient_genomic_time_transect_from_the_Central_Asian_Steppe_unravels_the_history_of_the_Scythians
- GYÖRFFY 1977: Györffy Gy.: *István király és műve.* Budapest 1977.
- HARMATTA–PURI–ETEMADI 1994: Harmatta, J. (ed.) – Puri, B. N. – és Etemadi, G. F. (co-eds.): *History of Civilizations of Central Asia, volume II: The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations, 700 B. C. to A. D. 250.* Paris 1994. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000105703>
- JEONG ET AL. 2020: Jeong, Ch. et al.: A Dynamic 6,000-Year Genetic History of Eurasia’s Eastern Steppe. *Cell* 183(4) (2020) 890–904.e1–e29. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0092867420313210>
- KEYSER ET AL. 2021: Keyser, Ch. et al.: Genetic evidence suggests a sense of family, parity and conquest in the Xiongnu Iron Age nomads of Mongolia. *Human Genetics* 140(2), (2021) 349–359.
- KRISTÓ–MAKK 1996: Kristó Gy. – Makk F.: *Az Árpád-ház uralkodói.* Budapest 1996.
- MARÓTI ET AL. 2022: Maróti, Z. et al.: The Genetic Origin of Huns, Avars, and Conquering Hungarians. *Current biology* Vol. 32, Issue 13 (2022), 2858–2870.e1–e7. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0960982222007321>
- NAGY ET AL. 2021: Nagy, P. L. et al.: Determination of the phylogenetic origins of the Árpád Dynasty based on Y chromosome sequencing of Béla the Third. *European Journal of Human Genetics* 29 (2021), 164–172. <https://www.nature.com/articles/s41431-020-0683-z>
- NARASIMHAN ET AL. 2019: Narasimhan, V. M. et al.: The Formation of Human Populations in South and Central Asia. *Science* Vol. 365, Issue 6457, 15 pp. <https://www.science.org/doi/10.1126/science.aat7487>

¹⁵ MARÓTI ET AL. 2022.

- NEPARÁCZKI ET AL. 2018: Neparáczi, E. et al., (ed. Caramelli, D.): Mitogenomic data indicate admixture components of Central-Inner Asian and Srubnaya origin in the conquering Hungarians. *PLOS ONE* 13(10), 24 pp. <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0205920>
- NEPARÁCZKI ET AL. 2019: Neparáczi, E. et al.: Y-chromosome haplogroups from Hun, Avar and conquering Hungarian period nomadic people of the Carpathian Basin. *Scientific Reports* 9(1) № 16569, 12 pp. <https://www.nature.com/articles/s41598-019-53105-5>
- OLASZ ET AL. 2019: Olasz, J. et al.: DNA profiling of Hungarian King Béla III and other skeletal remains originating from the Royal Basilica of Székesfehérvár. *Archaeological and Anthropological Sciences* 11(5): 1345–1357. https://www.researchgate.net/publication/323107094_DNA_profiling_of_Hungarian_King_Bela_III_and_other_skeletal_remains_originating_from_the_Royal_Basilica_of_Sze-kesfehervar
- TÓTH 2015: Tóth, S. L.: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza. A magyarság a 9–10. században.* Szeged 2015.

THE ARCHAEOGENETIC LINK BETWEEN THE ÁRPÁD DYNASTY AND THE HUNGARIAN CONQUERORS TO THE POPULATION OF THE VOLGA-KAMA REGION

Research into the origin and early history of the Hungarian people garners significant domestic and international attention. Thanks to dynamic technological advancements, archaeogenetics has joined the investigation of the early Hungarians and prominent families in recent decades. Archaeogenetic analysis of historical populations, primarily the Hungarian conquerors, has revealed geographical regions where various ethnic groups once lived and may have influenced the ethnogenesis of the Hungarians. While one of these areas has long been a focal point (the surroundings of the Ural Mountains), the other two regions (Inner Asia and the foothills of the Caucasus) have returned to the forefront of interdisciplinary studies due to bioarchaeological research. In addition to population genetic analyses, another major focus of research in recent years has been the examination of the origin of our founding dynasty, the Árpád dynasty, through analyses of Y-chromosomal haplogroups and whole genome analysis. In this study, in line with the thematic scope of the volume, I emphasize points that connect both the population and the founding dynasty to the peoples of the Volga-Kama region.

